

ՄԱՐԻՆԵ ԲԵԺԱՆՅԱՆ

ՄԱՐԱՇԻ 1920 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

1915 թ. Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր քշվեցին իրենց բնակավայրերից, նրանցից շատերը գոհվեցին Սիրիայի եւ Միջագետքի անապատներում: Լեռնային Կիլիկիայում գտնվող Մարաշ քաղաքը, որն ընդգրկված էր Հալեպի վիլայեթի համանուն գավառի մեջ, նույնպես ենթարկվեց տարագրության: Նախապատերազմյան շրջանում Մարաշի գավառի բնակչության թիվը հասնում էր 86800-ի¹: Բուն Մարաշ քաղաքի հայ ազգաբնակչության թիվը 40000 էր²: Աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ հայ վերապրողները վերադարձան հայրենի օջախներ, Մարաշն ուներ 60000 ազգաբնակչություն, որից 40 000-ը մահմեդականներ՝ գերազանցապես թուրքեր, իսկ 20-22000-ը հայեր էին³: Ըստ Հովսեփի Տեր-Վարդանյանի՝ մինչեւ Մարաշի ջարդերը քաղաքի հայ բնակչությունը կազմում էր 24400, որից 1400-ը շրջակա գյուղերից այստեղ ապաստանած հայերն էին⁴:

Պատերազմում պարտվելուց հետո Թուրքիային ոչինչ չէր մնում, քան Անտանտի երկրների հետ համաձայնության գալը: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի հաշտության համաձայնագրով՝ դաշնակիցների վերահսկողության տակ պետք է անցներ Կիլիկիան՝ Տավրոսի լեռնանցքներով: Թուրքիան պարտավորվում էր Կիլիկիայից հեռացնել զորքերը, բացառությամբ նրանց, որոնք պետք է հսկեին երկրամասի ներքին կարգի պահպանությունը: Անտանտի երկրները պարտավորվեցին կազմակերպել արեւմտահայ տարագիրների հայրենադարձությունը: Շուրջ 150000 հայեր վերադարձան Կիլիկիայի՝ իրենց քանդված օջախները՝ նոր կյանք սկսելու ակնկալիքով: Հայրենադարձությունը կատարվեց ծովով եւ ցամաքով. նրանք նավերով գալիս էին մինչեւ Ալեքսանդրետ ու Մերսին նավահանգիստները եւ այնտեղից մեկնում իրենց հայրենի բնակավայրերը: Տարագիրների վերադարձը հիմնականում կատարվեց Հայկական լեգեոնի պաշտպանության ներքո: Այդ զորամասը Ֆրանսիայի կողմից կազմա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 57, թ. 11-12:

2 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 14:

3 Տե՛ս **Ռ. Մահակյան**, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները եւ Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երեւան, 1970, էջ 112: **Գ. Գալուստեան**, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զեյթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 827:

4 Տե՛ս **Յ. Տեր-Վարդանեան**, Մարաշի ջարդը 1920 թ. եւ պատմական համառոտ ակնարկ մը իր անցեալի վրայ, Հալեպ, 2010, էջ 95:

վորվել էր 1916 թ. վերջին Կիպրոսում: Ֆրանսիական դրոշի ներքո կռվելու դիմաց խոստացել էին հայկական ինքնավարություն ստեղծել Կիլիկիայում:

Հայերի վերադառնալուց հետո Կիլիկիայում իրավիճակը խիստ սրվեց: Ֆրանսիական իշխանությունները հայերին Կիլիկիա «հրավիրելուց» հետո միջոցներ չէին ձեռնարկել նրանց անվտանգությունն ապահովելու համար: Անգլիական եւ ֆրանսիական կառավարությունների միջեւ 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին կնքված համաձայնագրով Կիլիկիայի վարչական վերահսկողությունը հանձնվեց ֆրանսիացիներին: 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ֆրանսիական փոքրաքանակ զորքերը Կիլիկիայում փոխարինեցին հեռացող անգլիական զորքերին: Մինչ այդ Կիլիկիայում ֆրանսիական դրոշի ներքո գտնվող միակ զորախումբը Հայկական լեգեոնն էր⁵:

1919 թ. հոկտեմբերի 30-ին ֆրանսիական առաջին շուկատը մտավ Մարաշ: Այդ ընթացքում հայերի նկատմամբ թուրքերի ոտնձգությունները ավելի ակնառու էին դարձել: Ֆրանսիական զորքերի՝ Մարաշ մտնելու հենց երկրորդ օրը Հայկական լեգեոնի զինվորներից մեկը շուկայում սպանվեց թուրքերի կողմից, իսկ հանցավորը մնաց անպատիժ⁶: Դրան հետեւեցին 24 հայերի սպանությունները, որոնցից մի քանիսը տեղի ունեցան քաղաքում⁷: Անհասկանալի ֆրանսիական կառավարության անտարբերությունն ու անվճռականությունն էր: Գործած ոճիրները շարունակեցին մնալ անպատիժ, ինչի հետեւանքով թուրքերի հանդգնությունն օր օրի ավելի մեծ չափեր ընդունեց:

Մարաշում դրությունն առավել թեժացել էր նոյեմբերի 19-ից հետո: Ֆրանսիացիների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով Մուստաֆա Քեմալը Մարաշի շրջան ուղարկեց մի խումբ սպաների՝ Քըլըջ Ալիի գլխավորությամբ: Մարաշում ստեղծվեց «Մարաշի իրավունքների պաշտպանության ընկերություն», որը ֆրանսիացիների դեմ պայքարի ծրագիր էր մշակել: Ըստ այդ ծրագրի՝ քաղաքը բաժանվել էր 10 շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ղեկավար մարմինը, որոնք ենթարկվում էին չերքեզ Արսլան բեյին: Նրանք սկսեցին հակահայկական եւ հակաֆրանսիական բուռն գործունեություն ծավալել: Իրավիճակից անհանգստացած մարաշցիները փորձեցին ֆրանսիական ղեկավարների ուշադրությունը հրավիրել վերահաս վտանգի վրա՝ խնդրելով ուժեղացնել քաղաքի ֆրանսիական կայազորը⁸:

Նոյեմբերի 24-ին Մարաշ ժամանեց գավառի կառավարիչ նշանակված ֆրանսիացի կապիտան Անդրեն: Նա թուրքերին արգելեց իրենց դրոշը բարձրացնել, փոխարենը ստիպեց բերդի վրա ծածանել ֆրանսիական դրոշը: 2000-ից ավելի թուրք մագլցեց բերդի վրա, անարգեց ֆրանսիական դրոշը եւ կրկին կանգնեցրեց թուրքականը: Ճիշտ է, անկարգությունները ճնշվեցին, կազմակեր-

5 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 22:

6 Անդ, թ. 23:

7 Անդ:

8 Տե՛ս Ռ.Մահալյան, նշվ. աշխ., էջ. 137:

պիչներից մի քանի ղեկավար ձերբակալվեցին, բայց շուտով սպառնալիքի տակ ազատ արձակվեցին⁹:

Դեկտեմբերի 6-ին Մարաշի Հայ ազգային միության ատենապետ Արամ Պաղտիկյանը ֆրանսիական մի գաղտնի գործակալից տեղեկացավ, որ թուրքերը մինչև գարուն պատրաստվում են հարձակվել Մարաշի, Հաճընի, Զեյթունի վրա, ուստի մեկնեց Ադանա՝ Կիլիկիայի գլխավոր կառավարիչ գնդապետ Էդուարդ Բրենոնից օգնություն խնդրելու: Գնդապետը խոստացավ օժանդակ ուժեր ուղարկել Մարաշ¹⁰:

Դեկտեմբերի 27-ին Մարաշում բռնկվեց հերթական հակաֆրանսիական ապստամբությունը: Որպես ազդակ ծառայեց Ալբիստանի եւ Գյոքսունի կողմներից եկած 100 հեծյալներից բաղկացած չեթերական խմբի մուտքը Մարաշ: Առանց դիմադրության հանդիպելու՝ նրանք ուժգնորեն սլացան դեպի քաղաքի միջնաբերդը եւ պարզեցին իրենց դրոշը, որից հետո կրակ բացեցին քաղաքի հայկական թաղամասերի վրա, ավերեցին եւ թալանեցին հայերի տները: Մարաշը հայտնվեց սաստիկ ծանր կացության մեջ: Բնակչության շրջանում սկսվեց խուճապ եւ իրարանցում¹¹:

Ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները փորձեցին սերտ կապեր հաստատել մահմեդական բարձրաստիճան հոգեւորականության, հարուստ վերնախավի, քրդական առանձին շեյխերի հետ¹², որով ավելի բարդացրին Մարաշի դրությունը, քանի որ այս դեպքերից հետո ֆրանսիական կառավարությունն ավելի հաստատակամ պետք է գտնվեր: Նրանք հորդորեցին մարաշահայությանը, ովքեր դեպքերի նման զարգացումից փակվել էին տներում, վերադառնալ իրենց բնականոն կյանքին¹³: Իրավիճակից անհանգստացած Արամ Պաղտիկյանը, ով արդեն դեկտեմբերի 22-ին վերադարձել էր Մարաշ, օգնության խնդրանքով դիմեց Զեյթունի Հայ ազգային միությանը, վերջինս խոստացավ հնարավորության դեպքում օգնել¹⁴:

Չնայած դեկտեմբերի 27-ի շարժումն ուներ հակաֆրանսիական ուղղվածություն՝ ֆրանսիական կառավարությունը դրան լուրջ չվերաբերվեց: Մարաշի ֆրանսիական կառավարիչ նշանակված կապիտան Անդրեն դեկտեմբերի 30-ին եկավ Այնթապ, հանդիպեց Հայկական լեգեոնի հրամանատար գնդապետ Ֆլի Սենտ Մարիի հետ եւ Մարաշում տիրող իրավիճակը կարգավորելու համար խնդրեց մոտ 300 հոգուց բաղկացած ջոկատ ուղարկել: Բայց այս հարցը մնաց չլուծված, եւ Անդրեն մեկնեց Ադանա¹⁵: Այս ընթացքում Մարաշում նոր կառավա-

9 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 23-24:

10 Տե՛ս **Գ. Գալուստեան**, նշվ. աշխ., էջ 793:

11 Տե՛ս **Շ. Թորոսյան**, Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երեւան, 1987, էջ 149:

12 Տե՛ս **Ռ. Մահակյան**, նշվ. աշխ., էջ 140:

13 Տե՛ս **Շ. Թորոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 149-150:

14 Տե՛ս **Լ. Նորաշխարհյան**, Զեյթունը 1914-1921 թթ., Երեւան, 1984, էջ 135:

15 Տե՛ս **Ռ. Մահակյան**, նշվ. աշխ., էջ 143:

րիչ նշանակվեց մայր Մորբիոն, իսկ Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար Ռուդոլֆ Օրդոնը, որի գործառնալ կազմված էր 2000 հոգուց¹⁶: Մակայն այս նոր փոփոխությունները եւս չհանգցրին արդեն ծխացող ապստամբությունը:

1920 թ. հունվարի կեսերին Մարաշի ֆրանսիական կայազորը հաշվվում էր մոտ 3000 զինվոր՝ 456-րդ դիվիզիայի կեսը: Զորավար Քերեթը, ով այդ ժամանակ գտնվում էր քաղաքում, ստանձնեց ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր ղեկավարությունը: Բացի ֆրանսիական այդ ուժերից՝ Մարաշում էին գտնվում Հայկական լեգեոնի 1-ին գումարտակի մի մասը, մեկ վաշտ 2-րդ գումարտակից եւ 3-րդ գումարտակի 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը¹⁷: Նրանց ներկայությունը զսպում էր հայերի ջարդը եւ ֆրանսիացիների արտաքսումը ծրագրած թուրք ազգայնականներին: Վերջիններս կեղծ լուրեր տարածեցին, որ հայ լեգեոնականները վտանգ են ներկայացնում քաղաքի մահմեդական բնակչության համար:

1920 թ. հունվարի 18-ին թուրքերի կողմից Մորբիոյին վերջնագիր ներկայացվեց, որի համաձայն՝

ա. Պետք է դադարեցվեր ֆրանսիական միջամտությունը բոլոր հանրային գործերին:

բ. Հայ կամավորներին դուրս պետք է բերեին Մարաշից¹⁸:

Զանալով մասնակի բավարարություն տալ թուրքերի պահանջներին՝ ֆրանսիական կառավարիչը հունվարի 19-ին հայ լեգեոնականների 7-րդ եւ 8-րդ վաշտերը՝ շուրջ 500 հոգու, դուրս հանեց քաղաքից՝ նրանց ուղարկելով Իսլահիե՝ պարեն եւ ռազմամթերք բերելու պատրվակով: Հունվարի 21-ի թուրքական հարձակման նախօրյակին Մարաշում մնացել էր մոտ 600 հայ լեգեոնական¹⁹: Իսլահիե մեկնած լեգեոնականները ճանապարհին ընկան թուրքերի կողմից պատրաստված ծուղակը եւ 8-9 օր շարունակ դաժան մարտեր մղեցին թուրքական 2000 հոգուց բաղկացած զորախմբի դեմ: Հունվարի 29-ին լեգեոնականները վերադարձան Մարաշ՝ ճանապարհին թողնելով 100-ից ավելի զոհ: Նույն օրը հարձակման ենթարկվեցին հայկական թաղամասերը եւ ֆրանսիական պաշտպանության 7 դիրքերը: Եղեռնի արհավիրքից հոգեպես եւ ֆիզիկապես դեռեւս չառողջացած հայերը փրկություն որոնեցին եկեղեցիներում: Ընդամենը 20 լեգեոնականների պաշտպանությամբ ավելի քան 2 000 հայեր ապաստանեցին Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում²⁰: Այդտեղից 2 կմ երկարությամբ խրամատ էր փորվել դեպի ֆրանսիական դիրքերը, որոնք ֆրանսիացիների հետ պաշտպանում էին նաեւ 30 հայ մարտիկ²¹: Ավելի ուշ՝ ֆրանսիացիների նահանջից հետո,

16 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 38:

17 Տե՛ս **Գ. Գալուստեան**, նշվ. աշխ., էջ 821:

18 Տե՛ս **Ռ. Մահալյան**, նշվ. աշխ., էջ 145:

19 ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 38:

20 Տե՛ս **Ռ. Գասպարյան**, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում 19-րդ դարի 90-ական թթ., Երեւան, 2005, էջ 172:

21 Անդ:

նույնիսկ միայնակ մնալով՝ նրանք 2 օր շարունակ քաջաբար մաքառեցին թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ:

Այս ընթացքում ֆրանսիական ուժերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ՝ Ամերիկյան որբանոց՝ 80 զինվոր, Սուրբ Սարգիս եկեղեցի՝ 110 հայ կամավոր, Բողոքական Ա. եկեղեցի՝ 280 զինվոր, հայ կաթոլիկ եկեղեցի՝ 40 զինվոր, Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի՝ 100 հայ կամավոր, Սուրբ Գեորգ եկեղեցի՝ 50 զինվոր, Լատինաց վանք՝ 150 զինվոր, Սուրբ Քառասուն մանկանց եկեղեցի՝ 1500 զինվոր եւ լեգեոնականներ, Բողոքական Բ. եկեղեցի՝ 150 զինվոր²²:

1920 թ. հունվարի 22-ին ֆրանսիական հրամանատարությունը թուրք ապստամբներից վերջնագիր ստացավ, որով պահանջում էին հանձնել ամբողջ ռազմամթերքը, զենքերն ու փոխադրամիջոցները, փոխարենը խոստանում էին թույլ տալ սպայական կազմին ազատ հեռանալ քաղաքից²³: Վերջնագիրը, բնականաբար, մերժվեց, եւ մարտերը շարունակվեցին մինչեւ փետրվարի 11-ը:

Թուրքական հարձակումը նոր թափ ստացավ հունվարի 23-ին, երբ Մարաշի շրջակա գյուղերի զինված չեթեները եւ քեմալական կանոնավոր զորաջոկատները, Քըլըչ Ալիի հրամանատարությամբ, ներխուժեցին քաղաք: Հաջորդ օրը թուրքերը չորս կողմից կրակի մատնեցին հայկական թաղամասերը: Մարաշի հայ ազգաբնակչությունը, սկզբնապես ֆրանսիական զենքին ու հավաստիացումներին ապավինելով, միջոցներ չէր նախապատրաստել ինքնապաշտպանության համար, սակայն կանգնելով ոչնչացման վտանգի առջեւ, համախմբվելով հայ կամավորների շուրջ՝ առանձին շրջաններում դիմեց կազմակերպված ինքնապաշտպանության: Նրանք, Մեղրակ Խըրլագյանի, Սարգիս Չավուշ Մարգարյանի, Արամ Սամուելյանի, Բաղդասար Օտապաշյանի գլխավորությամբ, ստեղծեցին 8 դիրքեր՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Քառասուն մանկանց եկեղեցիների մատույցներում, Սանթա Թերրա վանքի մոտ, Ղույունազ, Շեքերտերե, Գյումպեթ եւ Բեյթ-Շալում թաղամասերում: 30 հայ մարտիկներ, Մեղրակ Խըրլագյանի հրամանատարությամբ, հաջողությամբ հետ մղեցին հայ կաթոլիկ եկեղեցու ուղղությամբ գրոհող թուրք հրոսակներին, անկոտրում կամքով պաշտպանեցին եկեղեցին՝ փրկելով այստեղ ապաստանած 3700 հայրենակիցների կյանքը²⁴:

Մինչեւ փետրվարի 7-ը Մարաշի հայությունը հայ լեգեոնականների գլխավորությամբ կարողացավ հաջողությամբ դիմադրություն կազմակերպել եւ հուժկու հարվածներ հասցնել թուրք մարդասպաններին, չնայած այն հանգամանքին, որ ֆրանսիական հրամանատարությունը նրանց չէր ապահովել զենքով եւ համապատասխան միջոցներով: Դրա վառ օրինակը Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու պաշտպանությունն է: 20 լեգեոնականների պաշտպանությամբ այստեղ էին ապաստանել ավելի քան 2000 հայեր: Նրանք դիմել էին ֆրանսիական հրամա-

22 Տե՛ս Գ.Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 815:

23 Տե՛ս Ռ.Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 150-151:

24 Տե՛ս Ռ.Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 172:

նատարությանը զինամթերք էլ օգնական ուժեր ստանալու համար: Մերժումից հետո որոշվեց նահանջել: Շուրջ 1500 հայեր լեգեոնականների ուղեկցությամբ փորձեցին աննկատ անցնել թուրքական թաղամասերով եւ հասնել Սուրբ Քառասուն մանկանց եկեղեցի, որտեղ գտնվում էր ֆրանսիական ռազմամթերքի պահեստը: Սակայն ֆրանսիացի զինվորները, մտածելով, որ դիրքերին մոտեցողները թուրքերն են, կրակ են բացում եւ սպանում շուրջ 400 հայի: Իմանալով եղելությունը՝ թուրքերը նեղացնում են պաշարման օղակը եւ հրդեհում Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կամավորներից յոթը զոհվեց: Եկեղեցում ապաստանած 800 հայ սպանվեց: 13 լեգեոնական մի կերպ հասան զինվորական մթերանոց եւ կռիվները շարունակելու համար ֆրանսիացիներից ստացան յուրաքանչյուրն ընդամենը 50 փամփուշտ ու մեկական ռումբ²⁵:

Առանձնապես համառ դիմադրություն կազմակերպեցին Սուրբ Սարգիս եկեղեցու ուղղությամբ դիրքեր գրաված 110 լեգեոնականները: Իրենց համարձակությամբ ու քաջությամբ աչքի ընկան սերժանտ Ավետիս Ագրապյանը, Միհրան Մուրադյանը, Դավիթ Փափագյանը, Ղազարոս Աղամյանը, սերժանտ Պաղտասար Օտապաշյանը, Կարապետ Սիմոնյանը, Ղեւոնդ Տեր-Մարկոսյանը, Հակոբ Սիմոնյանը²⁶: Ինչպես նկատեցինք, Մարաշի քաջարի հայերը, ինչպես նաեւ հայ լեգեոնականները ջանք չէին խնայում Մարաշի պաշտպանության համար եւ ամեն գնով փորձում էին փրկել իրենց հայրենակիցների կյանքը:

Սակայն հայկական դիրքերի մեջ չկար փոխհամաձայնեցված գործողություն, բացակայում էր ընդհանուր հրամանատարությունը: Արժե այստեղ բերել ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի կարծիքը լեգեոնականների մասին. «Նրանք շատ քաջ են... Իրենց օջախը պաշտպանելիս հայերը ցուցաբերում են գովելի եռանդ, համառություն եւ հնարամտություն... նրանք մեծ հայրենասեր են»²⁷:

Հայ բնակչությունը հայտնվել էր ծանր կացության մեջ:

Թուրքերի կողմից նոր հարձակումներ սկսվեցին Զեյթունի, Ֆռնուզի, Ֆրնջակի, Կարաբեզի, Յենիչեքալերի եւ Դերեի վրա, որի արդյունքում ջարդարարները մեծ կորուստներ պատճառեցին հայերին: Թուրքական հարձակումները վերսկսվեցին Մարաշի, Կարս-Բազարի, Կիզիլ-Աղաչիի եւ Հասան-Դերեի ուղղություններով: Պաշտպանության դիմելու համար անհրաժեշտ էր զինել ողջ հայ բնակչությանը²⁸:

50000 թուրք եւ քուրդ քենալականներ, օգտվելով Լեռնային Կիլիկիայի անպաշտպան դրությունից, կոտորեցին Զեյթունի, Ֆռնուզի եւ շրջակա տարածքների հայերին: Ընդհանուր կորուստը 7000 էր: Մարաշի կռիվները այդ ընթացքում շարունակվում էին: Թշնամին առաջացավ մինչեւ Բաղչե եւ մեծ սպառնալիք էր

25 Տե՛ս Գ. Գալուստեան, նշվ. աշխ, էջ 815-816:

26 Անդ, էջ 821:

27 Տե՛ս Կ. Գրանկուր, Тактика на Ближнем Востоке, Москва, 1928, էջ 54:

28 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 7:

տարածքի հայ բնակչության համար: Այստեղ հայերը եւս դիմադրեցին, բայց անհրաժեշտ միջոցներ չունեին²⁹:

Մարաշում ծավալվող դեպքերը մտահոգություն պատճառեցին նաեւ ամերիկյան շրջանակներին: Ըստ Ամերիկյան օգնության կոմիտեի անդամ Վիլսոնի հաղորդած տեղեկության՝ հայ-ֆրանսիական զորքերը պաշարված էին Ամերիկյան առաքելության շենքում, իսկ քաղաքում 100-ավոր քրիստոնյաներ կոտորվում էին³⁰:

Փետրվարի 7-ին գնդապետ Նորմանի հրամանատարությամբ Իսլահիեից Մարաշ շարժվեց ֆրանսիական 4000-անոց մի խոշոր զորայուն՝ բաղկացած հետեւակային երկու գումարտակից, հեծելազորային երկու վաշտից եւ հրետանայի չորս մարտկոցից: Ֆրանսիական կայսզորին օգնության հասավ եւս 2 ջոկատ: Մինչեւ նրանց քաղաք հասնելը՝ թուրքերը հասցրել էին մոխրի վերածել Կումբեր եւ Կուտուշավ թաղամասերը³¹: Հաջորդ օրերի ընթացքում բացահայտ գերակշռությունը ֆրանսիացիների կողմն էր: Թուրքական կողմը, զգալով, որ այլեւս ի վիճակի չէ կռվել ֆրանսիական համալրված ուժերի դեմ, որոշեց հանձնվել: Փետրվարի 10-ին իթթիհատականների նախկին պարագլուխ դոկտոր Մուստաֆան ուղարկվեց ֆրանսիական հրամանատարության մոտ՝ անձնատվության առաջարկով: Գեներալ Քերեթը թելադրեց իրենց պահանջները: Ըստ դրանց՝

ա. Պետք է անհապաղ դադարեցվեր կրակը:

բ. Պարտավորվում էին հանձնել զենքը, ռազմամթերքը:

գ. Ֆրանսիական կողմին էին հանձնելու Մարաշի կռիվներում աչքի ընկած 200 թուրք զինվորների³²:

Սակայն այս պահանջները այդպես էլ չհասան թուրքական հրամանատարությանը. հետդարձի ճանապարհին դոկտոր Մուստաֆան սպանվեց: Թվում էր՝ հաղթանակը մոտ է, եւ թուրքերը պատասխան են տալու գործած բոլոր ոճրագործությունների համար, սակայն անսպասելի կերպով փետրվարի 11-ի գիշերը գեներալ Քերեթը բռնեց նահանջի ուղին՝ իր զորախմբին թույլատրելով միանալ ընդամենը 5000 հայի: Նահանջի ճանապարհին, ըստ տարբեր տվյալների, զոհվեցին 3000-ից ավելի հայեր, 800-1200 ֆրանսիացիներ: Ընդհանուր առմամբ Մարաշի կռիվներում սրի քաշվեց 12000 հայ³³ (ըստ Ռ. Սահակյանի՝ 13000)³⁴, մոտ 8000 հայ աքսորվեց քննալական իշխանության կողմից: Մարաշի ինքնապաշտպանական մարտերում զոհվեց շուրջ 150 հայ լեգեոնական³⁵:

29 Անդ, թ. 6:

30 Անդ, թ. 7-8:

31 Անդ, թ. 34-42:

32 Տե՛ս Ռ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

33 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 42:

34 Տե՛ս Ռ. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

35 Տե՛ս Գ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 821:

Այսպիսով՝ ֆրանսիացիների նահանջով ավարտվեցին Մարաշի կռիվները: Ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցեց նաեւ Հայկական լեգեոնը, որի անձնագոյությունը շնորհիվ եկեղեցիներում ապաստանած մարաշցի հայերից շատերին հաջողվեց փրկվել: Սակայն Մարաշի դեպքերն իսկական ողբերգություն էին հայերի համար, որի հետեւանքով Կիլիկիայում քննադական շարժումն էլ ավելի ուժգին ծավալվեց եւ թողեց իր բացասական անդրադարձը հայ ժողովրդի պատմության էջերում:

РЕЗЮМЕ

Из древних городов Киликии, в Мараше, после первой мировой войны насчитывалось 20-23 тысячи жителей населения. В 1915 г. они пережили геноцид. Жителей насильственно депортировали и уничтожили в Сирийской пустыне.

После окончания войны, жители Мараша поверив словам французского правительства, в течении 1919 г. вернулись в свой родной город, иза короткое время подняли его из руин. Однако, после вывода английских войск из Киликии, кемалистские вооружённые силы совершили наступление на мирных жителей Мараша. В целях самозащиты устраивались добровольные отряды. В этих сражениях себя хорошо проявил Армянский легион, который рядом с французскими войсками сражались за жизнь соотечественников. Противоборство продолжалось до 11 февраля 1920 года и закончилось отступлением французских войск. В сражении за Мараш погибло более чем 12.000 армян, и около 8.000 армян было выселено из города.

SUMMARY

After World War I approximately 20-23.000 Armenians were living in Marash, one of the ancient cities of Cilicia. In 1915 they were subjected to a genocide, during which the population of Marash was exiled and massacred in the Syrian Desert.

After the war, the population of Marash, believing the promises of French government, during 1919 returned to their home and within a short period recovered it from the ruins. However, after the withdrawal of the British troops from Cilicia, the kemalist forces attacked on Armenian civilians in Marash. Volunteer groups were organized for self-defence. In the battles the Armenian legion displayed himself brilliantly, who next to the French troops was fighting for his compatriots' life. The self-defence continued until 11 February 1920 and ended with the French troops' retreat.

In the self-defence battles of Marash more than 12.000 Armenians were killed and over 8.000 Armenians were exiled.